

ՀՏԴ 94(339.1:479.243)

Պատմություն
Նեյի Բաղդասարյան,
պ.գ.թ., դոցենտ,
ԱրՊՆ պատմության ամբիոն

**ՇՈՒՇԻՆ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ ԴԱՐԱԲԱՂԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ
ԵՎ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ**

Հոդվածում ներկայացվել է 19-րդ դարի 1-ին կեսին ռուսական տիրապետության շրջանում Ղարաբաղի գավառի կենտրոն Շուշի քաղաքի վարչատարածքային և առևտրական դերն ու նշանակությունը: 1822թ. ռուսական վարչակարգի մուտքն ուղեկցվել էր նրա կառավարման համակարգի վերակազմակերպմամբ: 19-րդ դարի առաջին կեսին Շուշին կարևոր դիրք և հեղինակություն ուներ Այսրկովկասի մյուս նշանավոր քաղաքների շարքում: Շուշիի հարուստ առևտրական տները, կուտակելով պատկառելի դրամազույլ, այն 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ծառայեցրեցին ինչպես սեփական գործի ընդլայնմանն ու զարգացմանը, այնպես էլ քաղաքի մշակութային կյանքի զարգացմանը: Այս կարգավիճակը քաղաքը շարունակեց պահպանել 19-րդ դարի 2-րդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին:

Բանալի բառեր` Գյուլիստանի պայմանագիր, Ղարաբաղի գավառ, Ռուսաստան, Շուշի, Այսրկովկաս, Շամախիի նահանգ, Բաքվի նահանգ, Ելիզավետպոլի նահանգ, առևտուր

Нелли Багдасарян
Кандидат исторических наук, доцент
Кафедра истории Арцахского государственного университета

**ШУШИ - АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЙ И ТОРГОВЫЙ ЦЕНТР КАРАБАХА В
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 19-ГО ВЕКА**

В статье представлена административная и торговая роль и значение города Шуши – центра Карабахской провинции в период российского господства в 1-ой половине 19-го века. Становление российского административного режима в 1822 г. сопровождалось реорганизацией его системы управления. В первой половине 19-го века Шуши занимал важное положение и имел авторитет среди других известных городов Закавказья. Шушинские богатые торговые дома, накопив солидный капитал, во второй половине 19-ого века вложили его как в расширение и развитие собственного дела, так и в развитие культурной жизни города. Этот статус город продолжал поддерживать во 2-ой половине 19-го века и в начале 20-ого века.

Ключевые слова Гюлистанский, договор, Карабахская провинция, Россия, Шуши, Закавказье, Бакинская губерния, Шемахинская губерния, Елизаветпольская губерния, торговля

Nelli Baghdasaryan,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor, Artsakh State University History Department

**SHUSHI - THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL AND THE TRADE CENTER IN KARABAKH IN
THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY**

The article presents the administrative and trade role and importance of Shushi as of the center of Karabakh province during the Russian domination period in the first half of XI century. The entrance of the 1822 Russian administrative regime was accompanied by the reorganization of its government system. In the first half of the 19th century Shushi had an important position and authority among the other famous cities in the Caucasus. Shushi rich trading houses, having accumulated a considerable capital, in the second half of the 19th century invested it in the expansion and development both of their own business and the development of the cultural life of the city. This status of the city was preserved in the 2nd half of the 19th century and early 20th century.

Keywords: *Gulistan treaty, Karabakh province, Russia, Shushi, Transcaucasia, Baku province, Shamakhi province, Elisavetpol province, trade*

1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստանի պայմանագրով Ղարաբաղն անցավ Ռուսաստանի տիրապետության տակ /այն փոխարինեց պարսկական տիրապետությանը/: Ղարաբաղն առանձին վարչաքաղաքական և իրավասուբյեկտային միավորի կարգավիճակով անցավ Ռուսաստանին՝ ինչպես ներկայիս Ադրբեջանը կազմող տարածքները, Դաղստանը և Վրաստանը:

1822 թ. Ղարաբաղի խանության վերացումն ուղեկցվեց նրա կառավարման համակարգի վերակազմավորմամբ: Խանական կարգը վերացվել էր 1822 թ. նոյեմբերին, իսկ 1823 թ. վերջից ցարական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ ինչպես միացված այլ տարածքներում, այնպես էլ Ղարաբաղում ռուսական վարչակարգ՝ օրենսդրություն, կառավարման տնտեսական և քաղաքական համակարգ մտցնելու գործին: Հատկանշական է, որ Ղարաբաղի գավառի միակ քաղաք Շուշին դիտարկվում էր որպես ոչ միայն Ղարաբաղի վարչատարածքային կենտրոն այլ նաև հարակից գավառներն ընդգրկող վարչական շրջանի կենտրոն: Մասնավորապես՝ 1823 թթ. ցարական դեպարտամենտի կողմից հաստատված որոշման համաձայն ստեղծվում էր ռազմական շրջան՝ կազմված Շաքիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի գավառներից՝ /պրովինցիա/: Ըստ որոշման՝ ռազմական շրջանի կենտրոնը Շուշի քաղաքն էր: 1823 թ. «Անդրկովկասի կառավարման կազմակերպման» մասին ցարական հրամանագրից հետո Երմոլովը որոշում ընդունեց ստեղծել «Շուշի ամրոցի և նրա շրջանի քաղաքային դատարան»: Քաղաքային դատարանի՝ դիվանի կազմում կային 4 ատենակալներ՝ 2 բեկ և երկու քաղաքացի՝ հայ և թաթար: Նրանք նշանակվում էին պաշտոնավարման մեկ տարի ժամկետով: Ռազմական շրջանի պետ է նշանակվում Վ. Մադաթովը: Մադաթովի հրաժարականից հետո 1827 թ. օգոստոսի 27-ին Շաքիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի ռազմաշրջանային պետ է նշանակվում իշխան Ի. Աբխազովը, իսկ 1827 թ. նոյեմբերի 10-ին Ղարաբաղի պարետ է նշանակվում մայոր Կյուլի ֆոն Կյուլզենհաուն³ :

1835 թ. կազմվեց «Անդրկովկասի մահմեդական գավառների կանոնադրության ընդհանուր նախագիծը», որի առաջին գլխում որոշակիացվում էր «Մահմեդական գավառներ»/պրովինցիա/ անվանումը. «Անդրկովկասի մահմեդական պրովինցիաներ անվան տակ պետք է հասկանալ նախկին խանությունները՝ Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Թալիշի, Դերբենդի, Բաքվի և Ղուբայի խանությունները՝ Ղարա-դայթաղի և Թաբասարանի հետ»: Ցարիզմի վարչաքաղաքականության մեջ տեղ գտած այս փաստն այսօր մեծապես շահարկվում է ադրբեջանական պատմագիտության կողմից, Մասնավորապես՝ շահարկվում է ցարական կառավարության կողմից Ղարաբաղի գավառի արհեստական մոտքագրման փաստը, այսպես կոչված «մահմեդական գավառների» շարք: Իրականում անվան որոշման համար հիմք է ընդունվել ոչ պատմական, ոչ ազգագրական բաժանման, և ոչ էլ առավել ևս՝ էթնիկական նմանությունների սկզբունքը, այլ ուղղակի իրականացվել է աշխարհագրական բաժանման սինթեզ՝ զուգահեռվելով կառավարման հարմարության սկզբունքին, ինչի արդյունքում «մահմեդական գավառների» մեջ արհեստականորեն մտցվել էր Ղարաբաղի գավառը: Կառավարման հարմարության, միայն աշխարհագրական գործոններով առաջնորդվելու սկզբունքը, էթնիկ կենտրոնացումներից խուսափելու ցարական ավանդական քաղաքականության կրողը տվյալ դեպքում Ղարաբաղն էր⁴:

Նախագծի համաձայն՝ մահմեդական գավառները պետք է բաժանվեին 2 մարզի, որոնցից առաջինի մեջ էին Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի նախկին խանությունները՝ կենտրոն ունենալով Շամախի քաղաքը: Մարզերն իրենց հերթին բաժանվելու էին շրջանների, որոնք ունենալու էին իրենց շրջանային քաղաքները: Ղարաբաղի շրջանային քաղաքն էր լինելու Շուշին⁵ :

1837 թ. Ղարաբաղի գավառի հարցը շոշափվեց «Ենթադրություններ Անդրկովկասի բաժանման մասին» նախագծում, որի համաձայն՝ Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի և Թալիշի

¹ Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть первая, 1800-1826 гг., Ереван, 2006, с. 120.

² Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., Ереван, 2005, с. 27.

³ ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 1, թ. 1:

⁴ Բաղդասարյան Ն., Վարչաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կացությունը Ղարաբաղում 1813-1867 թթ., Երևան, 2015, էջ 100:

⁵ Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть вторая, 1826-1836 гг., Ереван, 2006, с. 146-147.

շրջանները մտնելու էին Կուրի, ապա՝ վերակազմավորված Ներքին Կուրի մարզի մեջ՝ Շուշի մարզային կենտրոնով: Ըստ նախագծի՝ Ղարաբաղի շրջանը կազմվելու էր 5 մահալներից¹, որն ընդգրկում էր Ղարաբաղի լեռնային մասը, Վարանդան, Դիզակը, Ջիվանշիրը, Իզիրմիդորդը: Նախագիծը քննադատվեց անմշակ լինելու պատճառով և չիրականացվեց²:

1838 թ. մայիսի 19-ին Անդրկովկասյան կոմիտեի սենատոր Պ. Գանը Կովկասի կառավարչապետին ներկայացրեց «Անդրկովկասի կառավարման կանոնադրությունը», ինչը կառավարչապետ Ե. Գոլովինի կողմից վերջնականորեն հաստատվեց 1838 թ. օգոստոսին: Ծրագրի վերամշակման աշխատանքների ժամանակ գաղափար հղացավ, բացի Վրացա-Իմերեթական նահանգից և Կասպիական մարզից, կազմավորել մեկ նահանգ ևս՝ Հայկական մարզի և Ղարաբաղի գավառի միավորման ճանապարհով: Գաղափարի հեղինակն էր Չիչագովը: Սակայն 2 նահանգների համար աստիճանավորների նախատեսվող քանակի անբավարարությունը, ձևաչափի հաղորդակցության դժվարությունները, կառավարման համակարգի ծախսերի մեծացումը, երրորդ նահանգի ստեղծումը վերապահեցին կառավարությանը³: Առաջ քաշված ծրագիրն այդպես էլ չընթացքավորվեց և, դժբախտաբար, մնաց թղթի վրա:

Վարչական բաժանման փոխարեն 1839 թ. դեկտեմբերին առաջ քաշվեց Ե. Գոլովինի նախագիծը՝ 10 միլիոն ռուբլի տրամադրելու Կովկասյան երկրամասի բարեկարգմանը: Նախագծի համաձայն՝ պետք է բարեկարգվեր նաև Շուշիի ամրոցը, հաղորդակցության ուղիներ ստեղծվեին Ղարաբաղի և Նախիջևանի գավառների միջև⁴:

1846 թ. դեկտեմբերի 14-ին ցարական կառավարությունը Անդրկովկասը նոր վարչական բաժանման է ենթարկում: Այս անգամ ստեղծվում են 4 նահանգներ՝ Թիֆլիսի, Քուրայիսի, Շամախիի և Դերբենդի: Չանգեզուրն ու Ղարաբաղը՝ Շուշի վարչական կենտրոնով մտնում են Շամախի նահանգի կազմի մեջ⁵: 1859 թ. մայիսի 30-ին Շամախիում տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժի պատճառով Կովկասի փոխարքա Ա. Բարյատինսկու առաջարկով կենտրոնական նահանգային վարչությունը տեղափոխվում է Բաքու⁶: Այդպիսով 1859 թ. դեկտեմբերի 6-ին Ղարաբաղի գավառը մտնում է վերանվանված Բաքվի նահանգի մեջ:

1867 թ. դեկտեմբերի 9-ի՝ ցարական կառավարության ընդունած նոր օրենքով Անդրկովկասը բաժանվում է 5 նահանգների՝ Քուրայիսի, Թիֆլիսի, Երևանի, Ելիզավետպոլի և Բաքվի: Լեռնային Ղարաբաղը մտնում է Ելիզավետպոլի նահանգի կազմի մեջ: 1868 թ. Ելիզավետպոլի նահանգի կենտրոն ճանաչվեց Գանձակը, որն իր բնակչության թվով և քաղաքին բնորոշ մյուս գծերով զիջում էր Շուշիին:

Ղարաբաղի գավառական կենտրոններ հռչակվեցին Թարթառը՝ Ջիվանշիրի համար, որի մեջ ներառվեցին Գյուլիստանի, Ջրաբերդի նախկին մելիքությունների տարածքներն ամբողջապես և Խաչենի մի մասը, Ջեբրայիլը՝ համանուն գավառի համար, որի կազմում էին Դիզակի տարածքի մի մասը, և Շուշին, որի մեջ ներառվեց ամբողջ Վարանդան, Խաչենի և Դիզակի զգալի մասը⁷:

Լինելով Ղարաբաղի գավառի վարչատարածքային կենտրոն Շուշին ձեռք էր բերել կենտրոնին բնորոշ բոլոր հատկանիշները, մասնավորապես իրականացնելով առևտրական և մշակութային գործառնություններ: Ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո Շուշին ապահովում էր Ղարաբաղի գավառի ներքին և արտաքին առևտրաշրջանառությունը: Այս կարգավիճակը քաղաքը շարունակեց պահպանել 19-րդ դարի 2-րդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին:

1805 թ. Քյուրակչայի դաշնագրի կնքումով փաստացի ռուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո ինչպես Անդրկովկասի մի շարք քաղաքներ, այնպես էլ Շուշին առևտրական

¹ Վարչաքաղաքական բաժանման համար հիմք էր ընդունել Ղարաբաղի շրջանային բաժանման 1835 թ. նախագիծը:

² Туныя В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть третья, 1836-1844 гг., Ереван, 2006, с. 25.

³ Туныя В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., с. 63.

⁴ Շուշիի հատակագիծը բարեկարգելու մասին ցարական իշխանությունների նախագծերի մասին տե՛ս Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1980, էջ 131, 155, Պետրոսյան Ս., Շուշիի քաղաքաշինական զարգացման և ռեաբիլիտացիայի խնդիրները, Ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 2006, էջ 12: Акты, собранные Кавказской Археологической Комиссией /АКАК/, т. IX, Тифлис, 1884, док. 20, с.17-19.

⁵ «Кавказский календарь» на 1849 г., Тифлис, 1848, с. 37-40. Саркисян М., Из истории градостроительства Шуши, Ереван, 1996, с. 15.

⁶ «Մեղու Հայաստանի», թիվ 316, 1860, էջ 17: Ստեփանյան Գ., Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին /պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն/, Երևան, 2010, էջ 52:

⁷ Բաղդասարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 105:

կապեր էր պահպանում Պարսկաստանի հետ: 1809 թ. մի զեկուցագրում նշվում է, որ Շուշում արտադրվում էր ամենալավ տեսակի մետաքսի հումք՝ մինչև 4000 փութ, տորոն՝ մինչև 10000 փութ: Այդ ապրանքները, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ գոմեշի կաշի, արտահանվում էին Պարսկաստանի և Ատրպատականի քաղաքներ: Շուշում իրացվում էին Հնդկաստանից բերված մեծ քանակությամբ ներկեր, որոնք Անդրկովկաս էին ներմուծվում անգլիական Արևելահնդկական ընկերության միջոցով¹: Ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում, ցարական կառավարության հրամանով Ղարաբաղից, Շաքիից և Դաղստանից Վրաստան ներմուծվող ապրանքներից մաքս չէր գանձվում²:

1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին կնքված Գյուլիստանի պայմանագրի 5-րդ, 8-րդ, 9-րդ, 10-րդ հոդվածները վերաբերում էին ռուս-պարսկական առևտրական կապերին: Համաձայն պայմանագրի կետերի՝ պայմանավորվող կողմերը պետք է թույլ տային վաճառականների ազատ երթևեկությունը ցամաքային և ջրային ճանապարհներով: Կարգավորվում էր նաև մաքսային համակարգը: Նախկին տարատեսակ մաքսերի փոխարեն սահմանվում էր ընդհանուր մաքս՝ ապրանքի արժեքի 5%-ի չափով³:

1813 թ. դրությամբ Ղարաբաղն առևտուր էր կատարում Վրաստանի, Ռուսաստանի, Ելիզավետպոլի հետ⁴:

Ղարաբաղում առևտուրն ուներ իր առանձնահատկությունները. եթե արտաքին առևտուրը կենտրոնացված էր ժամանակի մեծահարուստների ձեռքում, որոնք ի վիճակի էին վճարելու բազմաքանակ տուրքերը, նույնը չի կարելի ասել ներքին ապրանքաշրջանառության մասին: Միևնույն ապրանքից գանձվող տարաբնույթ տուրքերը Ղարաբաղի գյուղացիներին հետ էր պահում իրենց ապրանքները քաղաքի շուկայում վաճառելուց: Այդ է պատճառը, որ Շուշում այդ տարիներին երբեմն թարմ միս չկար կամ էլ ձեռք էր բերվում բավական բարձր գնով:

Վերոնշյալ բոլոր հանգամանքներով հանդերձ՝ Շուշին համարվում էր առևտրական կենտրոն՝ հետ չմնալով Թիֆլիսից, Երևանից և ժամանակի նշանավոր քաղաքներից: Շուշին ընկած էր Թիֆլիսը Կասպից ծովի ափերի հետ կապող առևտրական մայրուղու վրա⁵:

Ցարական կառավարությունը 1821 թ. հոկտեմբերի 8-ի օրենքով Անդրկովկաս ներմուծվող ապրանքների համար սահմանեց 5% մաքս, իսկ Պարսկաստան առաքվող ապրանքների համար հաստատվում էր անմաքս տրանզիտ: Մաքսային նման քաղաքականությունը խթան հանդիսացավ նաև Շուշիի առևտրականների աշխույժ գործունեության համար: Արդեն 19-րդ դարի 30-ական թթ. ցարական պաշտոնական աղբյուրները վկայում էին, որ հայ առևտրականներն իրենց ձեռքն էին առել «Թիֆլիսի և ամբողջ Անդրկովկասի առևտուրը»⁶:

Տարեկան մինչև 250000 ռուբլի շրջանառություն ունեցող առևտրականները հիմնականում հայեր էին: Դրանցից հայտնի էին Շուշիի մեծահարուստներ Հախումյանների և Թառումյանների ընտանիքները: Հախումյաններն իրենց առևտուրը զարգացնելու նպատակով զարգացնում էին առևտրական դասակարգն իրենց բազմաթիվ «չրաղների» (գործակատարների) միջոցով⁷:

Շուշին եռանդով վաճառականության ոգի էր տարածում Ղարաբաղի ազգաբնակչության մեջ: Գործակատարների թվաքանակի մեծությունը պատիվ էր յուրաքանչյուր վաճառականի համար: Գործակատարները «մարդ դառնալու» ճանապարհին մեծ դժվարություններ էին հաղթահարում: Տարիներ էին անցնում՝ մինչև «դուրանի աշակերտը» հասնում էր ծայրագույն երջանկության՝ սեփական գործ, խանութ ունենալուն⁸: Շուշիի վաճառականական հաջորդ տունը Թառումյանների տունն էր: Այս տան հարստության հիմնադիրն էր Բաբա Թառումյանը, որին 1808 թ. տրվել էր

¹ Մարկոսյան Ս., Ռուս-ֆրանսիական և ռուս-անգլիական հակամարտությունը Պարսկաստանում Անդրկովկասի նվաճման կապակցությամբ, Երևան, 1935, էջ 76

² АКАК, т. III, Тифлис, 1869, док. 82, с. 46.

³ Туян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., с.137, Семенов Л., Россия и международные отношения на Среднем Востоке, Ленинград, 1963, с. 43-44.

⁴ АКАК, т. V, док. 265, Тифлис, 1873, с.199.

⁵ Присоединение Восточной Армении к России, сборник документов, т. II (1814-1830), Ереван, 1978, с. 112-113.

⁶ Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989, էջ 114:

⁷ «Չրաղ» նշանակում է ճրագ: Գործակատարներին Շուշում անվանում էին չրաղ:

⁸ Լեօ, Պատմություն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական հոգևոր դպրոցի 1838-1913, էջ 68-69:

Բարձր տուրքերը 4 տարով գանձելու իրավունքը¹, նրանց ձեռքին էր գտնվում նաև Կասպից ծովի նավթի, ձկան, աղի արտադրության կապալը:

Իր ուղեգրություններում Մ. Թադիադյանը գրում է. «Երկրորդ տունն էր Զոհրապալ և Մարկոսի Թառումեանց՝ յամենայնի վերագոյն: Վասն զի՝ սոքա ընդ իւրեամբք ունելով զամենայն արտոնութիւնս զծովուն Կասպից թէ զձկնորսական իրաւունս և թէ զնաւագնացութեան տեղեհարկս, բազմագունից պէտս ունէին գործավարաց յայն պաշտօն: Ուէր մնայ, զի և վաճառականութեանցն առևտուր ոչ ինչ նուազ քան զՀախումեանցն՝ ձգէր ի հեռաւոր ծագս աշխարհաց: Ճրագունք տան Թառումեանց գոլ մի մի շահապք շահաստանի, այնքան զարդարեալք և պաճուճեալք՝ թէ զգեստու, թէ տամբ, թէ հարստութեամբ, մինչ յառաջին տեսութեան իմում համարել զնոսա տեարս տերանցն իւրեանց Զոհրապալ և Մարկոսի: Առօրեական բաշխոյք ողորմութեանց տան այսմիկ առաւելոյք քան զուրբիս 500, թո՛ղ զմեծամեծ հասարակաց սեղանս, գոր տային ի տան անդ իւրեանց»²:

Այսպիսով՝ երեք վաճառական հայ ընտանիքներ /Զոհրապ Թառումյան, Մարկոս Թառումյան, Հախումյան-Ն. Բ./ Շուշիի սարահարթից հսկում էին մի մեծ առևտուր, որի միջոցով իրար էին կապվում աշխարհի չորս ծայրերը՝ Չինաստանից մինչև Արևմտյան Եվրոպա, Հնդկաստանից մինչև Ռուսաստան և Սկանդինավյան երկրներ:

19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին Ղարաբաղի առևտրական կյանքի զարգացմանը դարձյալ խոչընդոտում էին բազմատեսակ տուրքերը, որոնք, իբրև թե, թեթևացել էին ռուսական վարչակարգի մուտքից հետո: Այս մասին 19-րդ դ. 30-ական թթ. 2-րդ կեսին ռուս պաշտոնյա Նեֆեդեևը գրել է. «Շուշիի ամրոցի դարպասների մոտ օր ու գիշեր հսկում էին պարետի հսկիչները, որոնք քաղաք ներմուծվող և արտահանվող յուրաքանչյուր ապրանքից տուրք էին վերցնում»³:

Առևտրի զարգացմանը խանգարում էր նաև միասնական դրամական, չափ ու կշռի համակարգերի բացակայությունը, որոնք ոչ միայն անհարմար էին դարձնում ապրանքավոխանակությունը, այլև լայն հնարավորություններ էին ստեղծում մութ մեքենայությունների համար: Բազմատեսակ էին նաև Ղարաբաղի գավառի դրամական միավորները, որոնք ժառանգություն էին մնացել խանական շրջանից. գործածվում էր աբասին, հոլանդական չերվոնեցը, պարսկական ոսկե չերվոնեցը, թումանը, պղնձե դրամը՝ շահին, ռուսական ռուբլին և արծաթե դրամը⁴:

Չնայած վերոնշյալ արգելակող հանգամանքներին, 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին առևտուրը Ղարաբաղում շարունակում էր զարգանալ: Բավական է միայն նշել, որ Ղարաբաղի կենտրոն Շուշին, հատկապես արտաքին առևտրի առումով, կանգնած էր ժամանակի նշանավոր առևտրական կենտրոնների կողքին, իսկ Շուշիի առևտրականները մասնակցում էին Լայպցիգի ամենամյա տոնավաճառին⁵:

Ինչպես Անդրկովկասի, այնպես էլ Ղարաբաղի արտաքին առևտուրը որոշակիորեն տուժեց 1831 թվականի կանոնադրությամբ, որի համաձայն՝ Անդրկովկասը մտցվեց Նիկոլայ 1-ինի կառավարության հովանավորչական մաքսային քաղաքականության շրջագծի մեջ և դարձավ ռուսական արդյունաբերական արտադրանքի վաճառահանման ներքին շուկա: Կանոնադրության համաձայն՝ 5% մաքսային դրույքն ուժի մեջ թողնվեց միայն ասիական ապրանքների ներմուծման համար: Բարձր մաքսային սակագին էր սահմանվում Անդրկովկաս ներմուծվող եվրոպական ապրանքների համար: Արգելվում էր արտասահմանյան ապրանքների ներմուծումը Անդրկովկասի վրայով Ռուսաստան, բայց միաժամանակ թույլատրվում էր առանց մաքսի Անդրկովկասից արտահանել ռուսական և տեղական ապրանքներ⁶:

1831 թ. հունիսի 3-ին ցարը հաստատեց «Անդրկովկասի մաքսային կառավարման կանոնադրությունը», որի համաձայն՝ վերացվեցին ներքին մաքսերը՝ տարածաշրջանը

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 5, Երևան, 1974, էջ 268:

² Թադիադեանց Մ., Ճանապարհորդություն ի Հայս, հատոր առաջին, Կալկաթա, 1847, էջ 159:

³ Բաղդասարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 150:

⁴ Броневский С., Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, ч. 2, Москва, 1823, с. 462-464.

⁵ Մտեֆանյան Ս., Հայ առևտրական բուրժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում /XIX դարի վերջ XX դարի սկիզբ/, Երևան, 1992, էջ 70:

⁶ Բաղդասարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 151:

կազմակերպելով որպես առանձին մաքսային շրջան, որը ղեկավարվում էր Թիֆլիսից¹ : 1846 թ. նոյեմբերի 15-ին գերմանական «Ալգեմայնե ցայտունգ» թերթը գրել է. «Ղարաբաղի գլխավոր քաղաքը՝ Շուշին, առանց չափազանցության կարելի է համարել Կովկասյան Ջիբրալթարը»²:

Ինչպես Շուշի քաղաքը, այնպես էլ գավառը առևտրական կապեր ուներ Օրդուբադի հետ : Օրդուբադի ամենահարուստ կապիտալիստներից շատերն ապրում էին Շուշիում³ : Քաղաքում վաճառականական տների առկայությունն էլ նպաստում էր այն հանգամանքին, որ Շուշին ծաղկում ապրեր: «Մեղու Հայաստանի» հոդվածագրի խոսքերով՝ «Մեր Շուշվոյ քաղաքին պես քաղաքումը՝ որ փառք աստուծոյ համեմատած Կովկասի ուրիշ քաղաքների հետ՝ թէ ամենիցը չէ, գեթ շատերիցը՝ ճոխ է հարստութեամբ...»⁴: Շուշին որպես առևտրական կենտրոն է ներկայացվում նաև Կովկասի փոխարքա իշխան Միխայիլ Ռոմանովի 1862-1872 թթ. տարեկան հաշվետվության մեջ: Այստեղ կարդում ենք. «Շուշին, որտեղ ապրում են բավական նշանակալի քանակությամբ հարուստ հայ առևտրականներ»⁵: Շուշին ժամանակավոր հանգրվան էր ծառայում Ռուսաստանի և արտասահմանի շատ առևտրականների համար⁶ :

«Կովկասյան տարեցույցում» գետեղված՝ Կոնստանտինովիչի ընդարձակ հոդվածի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ Շուշին շարունակում էր գլխավոր առևտուրը կատարել Պարսկաստանի, Ռուսաստանի, Վրաստանի: Առևտրի մեջ ներգրավված էին բացի արհեստավորներից և ազնվական բեկերից, Շուշիի համարյա թե բոլոր բնակիչները: Կոնստանտինովիչի խոսքերով՝ «Կան հարուստ վաճառականներ, որոնք շրջանառության մեջ ունեն հարյուրից երկու հարյուր հազար ռուբլի արծաթե դրամ: Նրանք տրանզիտային առևտուր էին վարում Լայպցիգի, Կոստանդնուպոլսի և Թավրիզի միջև, իսկ շատերը մետաքսի առևտուր են անում Մոսկվայի հետ»⁷:

Շուշի քաղաքում և գավառում առևտրով զբաղված էր 1015 մարդ , որը կազմում էր բնակչության 6,7 %-ը : 1855 թ. Շուշի քաղաքի բնակչության թիվը կազմում էր 15194 մարդ⁸:

«Մշակ» թերթի էջերում տեղ գտած՝ «Մի հայացք Շուշու արդյունաբերության և վաճառականության վրա» բավականին հետաքրքիր մի հոդվածում հոդվածագիրը ներկայացնում է Շուշիի առևտրական կյանքի մասին ժամանակաշրջանի իրական պատկերը. «Մի երեսուն տարի սրանից առաջ Շուշու վաճառականն այլ տիպ էր ներկայացնում, շատ բաներում զանազանվում էր այսօրվան առևտրականից: Տարվա 9 ամիսը նա իր խանութումն էր նստում, իսկ ամառը հասնելուն պես, նա նստում է իր ձին, ձիի գառակին է զգում հին «աբասսիներով լիքը «հաբգեան» կարաւանով, երբեմն առանձին, ուղևորվում էր դեպի Ատրպատականի մայրաքաղաք՝ Թաւրիզը:

Այն ժամանակները մեր երկրի մեջ դեռ չը կար հովանաւորող սիստեմը, որը համարեա թէ անկարելի է դարձնում մեզ մօտ ուրիշ երկրների ապրանքների ներմուծումը: Մահմանի վրա մեր վաճառականը թեթև մաքս վճարելուց յետոյ, բերում էր Թաւրիզից Շուշի անգլիական և ֆրանսիական համեմատաբար էժանագին ապրանքներ, դարսում էր իր խանութի մեջ և սկսում էր իր առևտուրը: Պարսկաստանից ապրանք բերելն այնքան էլ հեշտ չէր հաղորդակցութեան վտանգաւոր լինելուն պատճառով»: Հոդվածագիրը մատնանշում է այն փաստը, որ երբ 1861-1864 թթ. Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հյուսիսը և հարավը զբաղված էին պատերազմով, և այդ երկրի բամբակի արդյունաբերությունը տուժել էր, Շուշիի 500 հազ. ռուբլի դրամագույն ունեցող 10 առևտրականներ Եվրոպայում ստեղծում են իրենց ընկերությունը: Նրանք իրենց ձեռքն էին վերցրել Կովկասի և Պարսկաստանի բամբակի արտահանման գործը անգլիական շուկա: Բացի բամբակից

¹ Կանոնադրությունը 4-ամյա ժամկետով էր անցկացվել, ուստի 1836 թ. մայիսի 11-ին Պետական խորհրդի որոշմամբ այն անփոփոխ թողնվեց: Չնայած կանոնադրությանը՝ ներքին մաքսերը վերացնելու ուղղությամբ հիմնական աշխատանքները սկսվում են 1841 թ. հունվարի 1-ից: Այս մասին տե՛ս Կույան Բ., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., с.178.

² Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2002, էջ 254:

³ «Кавказский календарь» на 1868 г., Тифлис, 1867, с. 417.

⁴ «Մեղու Հայաստանի», թիվ 42, 1860:

⁵ Отчет по главному управлению наместнику Кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем е. и. в. князем Михаилом Николаевичем с декабря 1862-6 декабря 1872, Тифлис, 1873, с. 92.

⁶ Ավագյան Ս., Ղարաբաղի մամուլի պատմություն /1828-1920/, Երևան, 1989, էջ 4:

⁷ «Кавказский календарь» на 1852 г., Тифлис, 1851, с. 435.

⁸ Բաղդասարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 133-134:

շուշեցի առևտրականներն արտահանում էին նաև բոժոժ, մետաքս, բուրդ, մորթի և կաշի: Մակայն պատերազմի ավարտի հետ ավարտվում է նաև առևտրական ընկերության գործունեությունը¹ :

Շուշիի առևտրականների հմուտ առևտրի մասին է պատմում «Մեղու Հայաստանի» թերթի հոդվածագիրը. «Շերամապահուծեամբ աւելի պարապում են Բարկուշատի չլի թուրքերը: Շուշեցի մանրավաճառները մեծ օգուտ են քաղում այս թուրքերից: Նրանք դեռ ձմեռ ժամանակը ման են գալիս այս գիւղերում` . մէկին տալիս են մի քանի գազ չիթ, միւսին կտաւ, միայն այն պայմանաւ, որ ամառը փոխարէնը տան մի քանակութիւն բոժոժին... Շատ հաճախ մանրավաճառի վերայ մի փութ բոժոժը նստում է 5 մնթ., իսկ ինքը ծախում է 30-40 մնթ.»²:

Շուշիի առևտրի զարգացմանը նպաստում էր Երևանի նահանգի գյուղացիությունը, որը 1865 թ. առևտուր կատարելու համար վերցրել էր 305 վկայական և առևտուր էր կատարում հիմնականում Երևանում, Շուշիում և Ալեքսանդրապոլում³:

1861 թ. Շուշի այցելած հայ նշանավոր գրողներից Գարեգին Սրվանձոյանցը իր ուղեգրություններում տեղեկություններ է հաղորդել քաղաքի շուկաների և շուշեցիների հագուկապի մասին. «Քաղաքիս շուկան կամ հասարակաց առևտուրի տեղ ինչնում է տաճկաց մասնում. կայ եւ մասնավոր շուկայ մի Հայոց թաղերումը, որոց գլուխը կայ հրապարակ մի, գոր անուանում են Թոք խանա:

Մեր ժողովրդեան արանց կամ կանանց մէջ տակաւին տեղի չէ գտեր նորաձեւութիւնն Փարիզի զգեստներ. եւ թէ կան էլ հատ հատ մատով են ցոյց տալի մանաւանդ կնիկներ. վասն զի իրենք շատ ամօթիած են եւ համեստ թէ հագուստով եւ թէ վարմունքով»⁴:

Այժմ անդրադառնանք Ղարաբաղից արտահանվող և Ղարաբաղ ներմուծվող ապրանքների քանակությանը: «Կովկասյան տարեցույցի» էջերում տեղ գտած մի տեղեկություն հնարավորություն է տալիս պարզել, թե 1860 թ. դրությամբ Ջեբրայիլի մաքսակետով որքան ապրանք է արտահանվել և որքան` ներմուծվել: Հավանաբար, այս գործում ապրանքաշրջանառությունն ապահովողի ամենագործուն դերակատարությամբ հանդես են եկել Շուշիի առևտրականները:

Մեր կողմից ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում առևտրական կյանքը Ղարաբաղում բավականին աշխույժ բնույթ ուներ` որոշ առանձնահատկություններով. Շուշիի առևտրականներն արտահանում էին Ղարաբաղում արտադրվող ապրանքների շատ քիչ մասը` հանդես գալով առևտրի մեջ միջնորդի դերում: Շուշիի հարուստ առևտրական տները, կուտակելով պատկառելի դրամագլուխ, այն 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ծառայեցրեցին ինչպես սեփական գործի ընդլայնմանն ու զարգացմանը, այնպես էլ քաղաքի մշակութային կյանքի զարգացմանը:

Այսպիսով 19-րդ դարի առաջին կեսին Շուշի քաղաքը կարևոր դիրք և հեղինակություն ուներ Այսրկովկասի մյուս նշանավոր քաղաքների շարքում, իրականացնելով վարչատարածքային, առևտրական և հոգևոր-մշակութային կենտրոնի գործառույթներ:

¹ «Մշակ», թիվ 99, սեպտեմբերի 1, 1890:

² «Մեղու Հայաստանի», թիվ 40, հոկտեմբերի 20, 1873:

³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 5, Երևան, 1974, էջ 269:

⁴ Սրուանձտեանց Գ., Տեսարանք հայրենի աշխարհաց Սիւնեաց աշխարհ եւ Շուշի քաղաք, «Արծուի Վասպուրական», թիվ 4, Վան, 1862-1863, էջ 105: